

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

УДК 316.612:316.3/4:14

ІСТОРИЧНА ГЕНЕЗА ТА ПРИНЦИПИ ПРОЦЕСІВ САМООРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

Р. М. Богачев,

кандидат філософських наук, докторант кафедри парламентаризму та політичного менеджменту, Національна академія державного управління при Президентові України

Рефлексія практик сучасного суспільства та дослідження теоретичної основи суспільного розвитку дає змогу розкрити проблеми сучасного суспільства, обґрунтувати кризу “кризового способу життя” людини як суб’єкта процесу історіотворення в умовах сьогодення.

Генезис процесу формування та розвитку соціальних систем, зокрема здійснення процесів самоорганізації та забезпечення цілісного, всебічного та гармонійного становлення людини; окреслення основних цінностей гуманістично орієнтованого суспільства та визначення проблем гуманізації суспільного життя на теоретико-методологічній основі творчого підходу дає можливість визначити засадничі принципи, механізми та засоби процесів самоорганізації соціальних систем.

Нове основне суспільне відношення у форматі діалогу, співробітництва як основи суб’єкт-суб’єктних взаємовідносин; поліфонія суб’єктно-суб’єктних взаємовідносин у царині “живого спілкування” стають реальними принципами планування, реальної організації економіки, реальними принципами інженерно-технічної думки, організації школи та всіх інших інституцій, у тому числі підґрунтям формування реальних принципів самоорганізації соціальної системи, суспільного розвитку та відтворення загалом.

Це зумовлює подальші наукові дослідження – проблематики та практик самоорганізації в напрямі гармонізації її сутності та форми.

Ключові слова: розвиток, логіка, світогляд, людина, суб’єкт, об’єкт, творчість, гуманізм.

R. M. Bogachev,

Ph.D in Philosophy, assistant professor, doctoral student of the department of parliamentary and political management, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

HISTORICAL GENESIS AND THE PRINCIPLES OF SELF-ORGANIZATION OF THE SOCIAL SYSTEMS

On the basis of the characteristics of modern society and the theoretical basis of the concept of sustainable development we have opened problems of the process for the formation of The Man in The Modern Society. The Man's role is a role of the subject of historical process.

We propose the Genesis of the formation and development of the Social Systems and the review of the historical progress as a process of the humans' transformation and the social development. These mean and define the core values of the humanistic oriented society. These identify the problems of the humanization of a social life on the theoretical and methodological basis of the Creativity's study. Author proposes and determines the fundamental principles, mechanisms and means to stimulate the processes of the self-organization of the social systems.

New major public ratio in the format of the dialogue and the cooperation becomes the basis of subject-to-subject relationships. And after there – the subject-to-subject relations in the fields of “live communication”. There will be the real principles of planning and organizing the real economy, the real principles of engineering and technical studying, the real principles for the organization of schools and other institutions, Where are the basis for the formation of real principles (as transgression distribution, redundancy and merezhivist etc.) self-organization of the social system, social development and reproduction in general.

New major public ratio in the format of dialogue and cooperation as the basis of subject-subject relationship, Polyphonic subject-subject relations in the field of “live communication” are real principles of planning, organizing real economy, real principles of engineering thought Organizations of all schools and other institutions, including the basis for the formation of real principles (as transgression distribution, redundancy and merezhivist etc.) self-organization of the social system, social development and reproduction in general.

These cause further directions of scientific exploration – perspective and practice of self-organization in the direction of harmonization of the content and form of these processes.

Key words: development, logic, philosophy, people, subject, object, creativity, humanism.

© Богачев Р. М., 2015

Р. М. Богачев,

кандидат філософських наук, докторант кафедри парламентаризма і політичного менеджмента, Національна академія державного управління при Президенті України

ИСТОРИЧЕСКИЙ ГЕНЕЗИС И ПРИНЦИПЫ ПРОЦЕССОВ САМООРГАНИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНЫХ СИСТЕМ

Рефлексия практик современного общества дает возможность раскрыть проблемы становления человека и человеческого общества, причины кризиса “кризисного способа жизни” человека как субъекта исторического процесса в условиях современной цивилизации.

Генезис процесса формирования и развития социальных систем; осуществление процессов самоорганизации и обеспечения целостного, всестороннего и гармоничного становления человека; определение основных ценностей гуманистически ориентированного общества и определение проблем гуманизации общественной жизни на теоретико-методологической основе творческого подхода позволяет определить основные принципы, механизмы и средства процессов самоорганизации социальных систем.

Новое основное общественное отношение в формате диалога, сотрудничества как основы субъект-субъектных взаимоотношений; полифония субъектно-субъектных взаимоотношений в сфере “живого общения” становятся реальными принципами планирования, реальной организации экономики, реальными принципами инженерно-технической мысли, организации школы и всех других институтов, в том числе основанием формирования реальных принципов самоорганизации социальной системы, общественного развития и воспроизводства в целом.

Это очерчивает дальнейшие научные исследования – проблематики и практик самоорганизации в направлении гармонизации содержания и формы этих процессов.

Ключевые слова: развитие, логика, мировоззрение, человек, субъект, объект, творчество, гуманизм.

Постановка проблеми. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризуються переходом до якісно нової стадії розвитку світової економіки. Глобалізація, зростання взаємозалежності, становлення “нової економіки”, яка ґрунтується на інформаційних та комп’ютерних технологіях, багатьма політичними та громадськими діячами, філософами та економістами розглядається як перехід до нової парадигми розвитку, ключовим аспектом якої є інтеграція ресурсів, технологічних процесів, процесів управління, соціально-економічної діяльності в цілому в межах єдиного світового простору. Відбувається якісний перехід від класичної до холистичної парадигми мислення: “ціле більше, ніж сума частин”, “думай глобально, а дій локально” тощо.

Саме це зумовлює необхідність якісних змін систем управління суспільними системами, які мають забезпечити постійну адаптацію до швидко змінних та непередбачуваних умов зовнішнього середовища. Феномен формування міжнародної економіки 50-х рр. сприяє зламу колоніальної системи та приводить до ери конгломератів 80-х рр., починається концентрація міжнародного капіталу в різноманітних формах (фінансовій, промисловій і торгівельній), основними суб’єктами міжнародної економічної та суспільно-політичної діяльності поступово стають транснаціональні корпорації.

Водночас на рівні суспільних систем загалом і конкретних інтеграційних форм зокрема досить серйозною проблемою стає різниця між юридичними практиками та сутністю процесів інтеграції, що є наслідком невідповідності між змістом і реалізованою формою – застарілі структури та

утворення, що підтверджують ефективність свого існування ще на початку ХХ ст., та нові теоретично обґрунтовані суспільні форми об’єктивно не можуть органічно вписатися в національні суспільні системи, досить швидко відторгаються як чужорідні складові або ж спотворюють саму систему.

Так, унаслідок соціальної інтеграції в Західній Європі та Північній Америці наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. активно відбувається заміщення національного суспільства мультикультурним, чому сприяє руйнування старих (індустріальних) соціально-політичних зв’язків, загальна атомізація суспільства.

Навіть в економічній сфері результати глобалізації ставляться під дуже серйозний сумнів: глобалізація як соціально-економічна інтеграція світового економічного простору супроводжується його фрагментацією. З одного боку, посилюється самодостатність у групі розвинених держав, а з другого – складається стійка та численна група надійно законсервованих у своїй відсталості країн. Світ поступово занурюється в стан перманентного конфлікту, у суцільний антагонізм, “війну всіх проти всіх”, за висловом Т.Гоббса.

Саме тому на тлі загострення другої хвилі світової економічної кризи 2008 р. замість міжнародної співпраці та дієвого партнерства спостерігаємо гучні скандали, перманентні військові конфлікти, протистояння світових держав, не кажучи вже про безрезультатну “рішучу” боротьбу зі “світовим злом”, починаючи з терористів та закінчуючи “подоланням” світових проблем на кшталт “свинячого” та “курячого” грипу, організованою тіньовою торгівлею людьми тощо.

На жаль, усі ці антисоціальні феномени стають нормою суспільного життя та свого роду новим видом “міжнародних” політичних угод між державами або національних соціальних угод між владою, елітами та/або певними соціальними групами. Крім того, реалії розвитку так званого інформаційного суспільства демонструють монополізацію незначною кількістю транснаціональних корпорацій всієї різноманітності суспільних відносин.

На національному рівні також усе чіткіше простежуються тенденції зрощення бізнесу та влади, запобіжником чого, нібито, мають виступити нові інститути суспільного та громадського контролю. Крім загострення економічної кризи, розгортання суспільного антагонізму на тлі гасел про боротьбу з корупцією та неефективні спроби замінити державне управління тотальним контролем з боку неурядових і громадських організацій, позитивних зрушень не відбувається.

В Україні це виявляється у зміні векторів впливу політико-економічних груп, які з часів отримання Незалежності дотримуються принципу руху “із грошей – до влади та із влади – до власності”, а зараз активно переходять до використання принципів самоорганізації громадянського суспільства і потенціалу громадських організацій для руйнування системи державного управління. Мета – це формування “порядку денного” цілої країни та суспільства у власних бізнес-інтересах.

Причина – невідповідність змісту сучасного суспільного розвитку та його організаційних форм. І відповідний результат – використання перманентних суспільних криз як засобу приховати неспроможність існуючої системи управління забезпечити гармонізацію процесів суспільного відтворення та розвитку суспільної системи загалом.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою та визначення невирішених раніше частин загальної проблеми. Недосконале розкриття зв'язку між змістом та організаційними формами розвитку суспільних систем простежується в поглядах на роль та сутність синергетичних ефектів, синергізму як однієї з найважливіших концепцій теорії управління та теорії розвитку загалом. Ще в 60-ті рр. І.Ансоффом [1] привернуто увагу до синергізму. У 80-ті рр. М.Портер та Р.Картер [18; 24] обґрунтовують необхідність управління взаємозв'язками між напрямками бізнесу як сутності стратегії корпоративного рівня. У 90-ті рр. Г.Хемел та К.Прахлад [25] продовжують дослідження концепції синергізму на основі ресурсного підходу. Однак результати емпіричних досліджень синергетичних ефектів не завжди

збігаються з теоретичними висновками та не є однозначними.

Результати праць фахівців з теорії управління М.Александера, М.Гулда, Є.Кемпбелла, А.Сет [23; 27] також є достатньо суперечливими. Крім того, зосереджуючись на розгляді сучасної організації в аспекті економічності та ефективності, вони ставлять у другий ряд інші, не менш значущі аспекти діяльності: соціальний, гносеологічний, естетичний, етичний тощо.

Поступово в суспільній свідомості відбувається остаточна зневіра в модернізацію та раціоналізацію, проходить заміна поняття “громадянин” або “працюючий” на поняття “індивід”, “член первісної спільноти”, що пов'язано з культурною традицією. Сучасна картина світу характеризується щільним сполученням глобального та локального і становленням *єдиної економічної системи* (І.Валлерштайн, Дж.Бенігер), *зростанням кількості суспільних проблем* (В.Вернадський, Т. де Шарден, П.Дракер), *початком формування єдиного інформаційного простору* (А.Тоффлер, Д.Белл, А.Турен), *загостренням проблем виробництва, споживання та розподілу* (Дж.Гелбрейт, В.Афанасьєв). Результат – втрата джерел розвитку в межах класичної парадигми детермінованої економіки, формування відносно самостійних взаємопов'язаних підсистем, розвиток плюралізму в інституційній сфері, поява самостійних соціальних і релігійних спільнот, руйнування індустріальної класової структури тощо.

Тому в одному напрямі, у межах футурологічного напрямку (О.Флехтхейм) і так званих соціально-інституціональних технократичних концепцій з'являється близько 20 визначень із префіксом “пост-”: постбуржуазне суспільство Р.Дарендорфа; посткапіталістичне Р.Ліхтхейма та К.Боулдінга; постцивілізаційне Г.Кана та постсучасне А.Етціоні тощо. У філософії така позиція називається *технократичною ідеологією*, а в економічній теорії – *технократичним детермінізмом*. Саме вони покладені в основу всіх теорій індустріального (Дж.К.Гелбрейта), постіндустріального (Д.Белла), суперіндустріального (Е.Тоффлера), технотронного (З.Бжезинського), інформаційного (Т.Умесао), постекономічного суспільства [1; 12; 22] тощо.

Ці теорії набувають подальшого розвитку в теоріях суспільства знання М.Кроуфорда, економіки знання Ж.Сапіра, В.Іноземцева; поняттях “революція оцінки знання”, “вартість створена знанням” Т.Сакаїї; “економіка, заснована на знаннях” Д.Куа; “суспільство науки”, “суспільство інформатики і зв'язку”, “техносупільство”

Р.Крайбіха; “електронно-цифрове суспільство” Д.Танскотта; “індустрія знання” Т.Махлупа. До основних критеріїв суспільства відносять: *економічний* як рух до інформаційного суспільства; *технологічний* як проникнення технологій у всі сфері життя; *соціальний* як зміна поведінки під впливом інформації; *політичний* як створення глобального форуму для участі в управлінні пересічних громадян; *культурний* як взаємопроникнення культур [8].

Відбувається, по-перше, відхід від діяльнійності сутності суб’єкта історичного процесу до менш динамічної детермінації його станом інфраструктури, інституційних утворень; по-друге, заміна людини статистичними ансамблями (статика без динаміки); по-третє, абсолютизація процесів репродукування зв’язків на поверхні системи (суспільство масового споживання), заперечення причинно-наслідкових зв’язків ідеєю “спонтанного порядку”, концепцією суб’єктивних очікувань, критеріями корисності.

У цьому напрямі автор теорії соціальних систем Толкотт Парсонс синтезує теоретичні підходи М.Вебера, Г.Зімеля, Е.Дюркгейма, В.Парето, А.Маршалла, З.Фрейда [6; 20; 21] та пропонує загальну теорію дії (структурний функціоналізм). Відповідно до неї соціальні системи самоорганізуються для розв’язання широкого кола проблем адаптації, досягнення мети, інтеграції, орієнтації, підтримки зразка тощо. Розвиток цього підходу – неоеволюціоністська порівняльна соціологія різних суспільств – використовується для опису економіки, політики, права, релігії, освіти, проте не визначає і не обґрунтовує чіткого зв’язку та ролі змісту суспільної діяльності щодо організаційної форми процесів розвитку суспільних систем.

За іншим напрямом, слід спинитися на виникненні на початку 70-х рр. *діяльнійного підходу* (С.Батенін, Е.Ільєнков, В.Іванов, Г.Давидова, М.Каган, Л.Зеленов) [10; 11], який спрямовано на доведення принципу діяльності до принципу самодіяльності, розуміння останнього як субстанційної характеристики соціуму, визнання невідворотності трансформації діяльності в творчість і конструювання останньої у формі практичної всезагальності.

У цьому напрямі, в останній чверті ХХ – на початку ХХІ ст. формується творчий підхід (Г.Батіщев, В.Босенко, Е.Ільєнков, К.Мегрелідзе, М.Мамардашвілі, І.Муратова, А.Мельниченко, Б.Новіков) [2–4; 9; 13; 14; 16], який обґрунтовує, що в сутність сучасної суспільної системи, сучасного розвитку покладено рефлексію власної сутності, поступовий перехід до усвідомлення

себе як форми взаємодії суб’єктів, яке має на меті стимулювання діяльності-самодіяльності-творчості. У процесі творчості – “корисного здійснення блага через істину в красі” (Б.Новіков) – постає республіка суб’єктивностей (Г.Батіщев); повністю усупільнена людина в людському суспільстві (Б.Новіков); множинність та всеохоплююча цілісність (М.Лоський) як органічна єдність економічності, ефективності, об’єктивності, етичності, естетичності як основних вимірів соціальної взаємодії.

Однак і на цьому шляху інформаційного галасу поки що більше, ніж практичних надбань. Це є наслідком очевидної обмеженості методологічних засад сучасних суспільних і політичних теорій, економічної теорії, у тому числі теорії управління, які не можуть відповісти на виклики сьогодення: визначити, а тим більше передбачити, причини того, чому процеси суспільного розвитку в політиці, економіці, соціумі невідворотно призводять до кризових або навіть просто регресивних процесів у суспільному житті, деградації соціальних систем загалом.

Мета роботи полягає в дослідженні проблеми формування та розвитку соціальних систем, зокрема здійснення процесів самоорганізації й забезпечення цілісного, всебічного та гармонійного становлення людини і розширеного суспільного відтворення взагалі.

Питання формування, розвитку та самоорганізації соціальних систем безпосередньо пов’язані з розумінням понять диференціації, інтеграції та дезінтеграції структурних елементів, учасників та взаємовідносин між ними. Це зумовлює взаємозв’язок розвитку понятійного апарату та світоглядної картини в певний історичний період, визначає методологічний апарат дослідження процесів самоорганізації загалом.

Виклад основних результатів. На початку виникнення людства господарюючою формою світогляду була міфологія, яка характеризується образно-художнім способом пояснення світу, невіддільністю людини від природи і синкретичним способом мислення. Перша форма спільності людей виникає на базі кровних відносин завдяки розвитку продуктивних сил. У подальшому за рахунок процесів інтеграції роди поєднуються у братрії та племена, перехід яких до осілого способу життя та землеробства, поділ праці, виокремлення ремесла, будівництво кам’яних та дерев’яних споруд, використання колеса та виплавка металу зумовлюють остаточне виокремлення людини із природи, початок процесів олюднення природи. Ускладнення взаємовідносин має наслідком, з одного боку, поступовий розклад

первісного суспільства, зародження сімейних відносин, розвиток поділу праці (процеси диференціації), з другого – розвиток натурального виробництва, виникнення перших територіальних спільнот (процеси інтеграції).

Розвивається традиційна економічна система, що характеризується багатоукладністю, общинними формами господарювання, широким застосуванням ручної праці, головуючою роллю традицій та звичаїв, релігійних і культурних цінностей, кастовим поділом населення. За цих умов відбувається формування перших суспільних інститутів – власності (переважно державної на землю і рабів), патріархальної сім'ї, релігії, держави у формі територіальних імперій на засадах автаркії: Стародавній Єгипет – теократична держава з розвинутою бюрократичною системою управління; Месопотамія – конгломерат нестійких державних утворень; Стародавня Індія – кастова держава під управлінням жерців-брахманів; патріархально-патерналістський Стародавній Китай.

Саме ускладнення господарчих практик, зародки процесів соціалізації індивідів сприяють переходу від родових традицій до системи державного законодавства, контролю за розподілом, споживанням та поведінкою населення, укріпленням станової структури держав. Відбувається диференціація на певні соціальні групи за умов регулювання господарства виключно звичаями та традиціями і відсутності соціальної активності.

В Античну добу синкретичний спосіб мислення заміщується критичним, виникає філософія, предметом якої є всезагальні властивості та зв'язки. Щодо конкретно-історичних умов, то проходить ускладнення суспільних відносин (перехід від родинних до полісних), розвиток натурального господарства за рахунок ремісництва, рабовласництва, товарно-грошових відносин, формування держав-полісів, а з часом і перших імперій. Характерною рисою є поява різних економічних (ойкономія, економіка та хрематистика) та політичних (демократій та деспотій, аристократій та олігархій, республік та монархій, тираній тощо) моделей суспільства. Ускладнюється соціальна структура суспільства: великі землевласники і рабовласники (аристократи та патриції у Римі), дрібні землевласники (демос, плебеї), раби, ремісники та торговці, заняття яких вважалося ганебним для вільних громадян.

У цілому щодо опису різних аспектів створення систем у логіко-хронологічному порядку виявляються такі закономірності: *натурфілософи* завдяки розгляду процесів диференціації як виділення, виокремлення елементів та устрою

космосу як інтегрованої єдності відпрацьовують загальні уявлення про світобудову; *софісти* та *Сократ* проводять аналіз зробленого, обґрунтовують виокремлення людини з природи; *класичні концепції Платона, Аристотеля* забезпечують синтез та обґрунтування виокремлення людини з роду в покласичний період античності та ранньому християнстві.

З аналізу основних моделей світобудови можливо виділити кілька ключових моментів щодо понятійного апарату для опису процесів становлення систем: *інтеграція-деінтеграція* – визначаються як відокремлення, розділ, взаємодія та боротьба (Анаксимандр), розрядження – згущення (Анаксимен), змішання – розділення у Емпідокла, поєднання-розділення (Анаксагор, Демокрит), тотожність – розрізнення (Платон, Аристотель); еманация (Платон, Прокл); *властивості взаємозв'язків* – безякісність (Анаксимандр, Анаксимен), безкінечне як безструктурне (Анаксимандр), всезагальна стихійність (Анаксимен), співрозмірність, мінливість, рухливість (Парменід, Платон); вічність, незмінність, пасивність (Парменід, Емпедокл, Платон); нерухомість, безформність, однорідність (Анаксагор); самодостатність (Демокрит), всезагальність (Сократ), суперечливість (Платон), антропоцентризм (суб'єкт-об'єктність відносин у Сократа, сократиків) тощо. Водночас категоріальний статус отримують поняття “тотожність” та “розрізнення”.

Проте за умов рабовласницького способу виробництва, коли домінує поділ діяльності на проєктивну (формулювання наказу) та реалізуючу (виконання наказу), абсолютне підкорення раба паном, безумовно, домінує примусовий характер взаємодії, зовнішній вплив – *суб'єкт-об'єктні відносини* та *взаємозв'язки* – замість адекватної взаємодії. Це конкретизується та закріплюється як основа моделі Світосприйняття та Світобудови в десяти категоріях Аристотеля, що є найзагальнішими родами. Перші сім категорій – “*Субстанція*”; “*Кількість*”; “*Якість*”; “*Відношення*”; “*Простір*”; “*Час*”; “*Стан*” – визначають формат-матрицю *Світосприйняття-Світогляду* та є засадничими для становлення науки та наукового світогляду. Останні три: “*Дія*” – зовнішнє здійснення змін у деякому іншому предметі; “*Володіння*” – наявність постійної зовнішньої обставини речі; “*Страждання*” – прийняття змін від деякого іншого предмета, зовнішній вплив – стають основою породжуючого відношення, суспільного поступу загалом.

За часів Римської імперії відбуваються корінні зрушення, громадянин починає розчиняти-

ся в суспільному житті, втрачається його вплив як на власну особистість, так і на державні справи, він все більше виокремлюється із соціуму та опиняється “наодинці з собою”. На плідному підґрунті гуманістичної ідеї “істинно людяного індивіда” (Цицерон) уперше джерелом миру та порядку уявляється не військова міць або кровавлений римський гладіатор, а еллінська освіченість та культура, які й зумовлюють спочатку елліносхідний синтез релігійно-філософських ідей та поєднання Сходу та Заходу в державі Олександра Македонського, а відтак – правову форму регулювання суспільних взаємовідносин і шляхи Римської імперії як необхідні передумови для поширення християнства та становлення тисячолітньої Візантійської імперії – першої багатонаціональної держави, жителі якої називають себе ромеями (протоформа нації).

Період Середньовіччя характеризується домінуванням натурального господарства сільсько-господарського типу (ремесло зазнає занепаду ще за часів Римської імперії); розвитком та пануванням феодальних відносин і відповідної соціальної структури суспільства; формуванням відносин корпоративного типу (ремісничих цехів, купецьких гільдій тощо), які строго регламентують ремісництво та торгівлю; позаекономічними методами примусу, розвитком ренти як основи розподільчих відносин; формуванням європейських народів, створенням централізованих держав на тлі занепаду суспільних інститутів, політичної роздробленості й жорсткої ієрархічної структури влади; становленням християнства як державної релігії з розвитком монастирів як адміністративно-господарських і виробничих осередків, культурно-просвітницьких і соціальних центрів.

Християнство стимулює остаточний злам рідинного суспільства та розклад рабовласницького устрою в умовах кризи, але поєднує людей новими жорсткими “скріпами” середньовічної релігійної моралі, закладається фундамент значних соціальних зрушень. Розгортання дихотомії *віра-розум, церква-держав* (А.Августин); розвиток ідей природного стану людини як чинника суспільно-політичного устрою (Аквінат); концепція онтологічного індивідуалізму Д.Скотта; диференціація природи Бога І.Еріугени, концепція самозаперечення, саморуйнації як ступеня виконання людської місії М.Екхарта і “вертикальне мислення” зумовлюють **виокремлення** індивіда з тотожності й загальної ідеї індивідуального інтересу, формування світогляду *людини економічної*.

Конкретно-історичні умови **періоду XIV–XVII ст.** характеризуються розкладом феодалізму, витісненням натурального господарства

товарним виробництвом, розвитком товарно-грошових відносин і розширенням торговельних зв’язків, ліквідацією політичної роздробленості в західноєвропейських країнах та формуванням централізованих національних держав із системою господарських зв’язків; великими географічними відкриттями та створенням перших колоніальних імперій; розвитком мануфактурного виробництва та розгортанням процесів нагромадження капіталу за рахунок колонізації, “освоєння” значних територій Азії, Африки, Америки й обезземелення селян (Англія, Франція); піднесенням середньоземноморських міст (Венеція, Генуя тощо) як осередків торговельно-лихварського капіталу, розвитком торговельних гільдій та створенням великих монополістичних торговельних компаній (Ост-Індійська, Вест-Індійська тощо), формуванням ринкових інституцій-бірж і банків. Виникає *меркантилізм* як теорія економічної політики феодально-абсолютистських держав епохи первісного нагромадження капіталу, торговельно-монополістичних і колоніальних імперій та початком переходу до товарного виробництва.

У суспільному житті також відбуваються значні зрушення: змінюється соціальна структура населення (зменшується чисельність селян, зростає чисельність городян, у тому числі мануфактурників, найманих робітників, службовців), формується середній прошарок; винахід книгодруку прискорює процес освіти, відповідно, і соціалізації, накопичення нових знань; починають створюватися нові світські школи; суспільна думка поступово відходить від релігійних догм та звертається до проблем реального життя, господарювання.

Поряд із тим, **епоха Відродження** стає часом перших виступів буржуазії проти економічних і політичних засад феодалізму. Уже в XV ст., спочатку в Італії, а потім в Німеччині, Голландії, Франції та Англії, виникає суспільний рух (буржуазії, ремісників, городян) проти духовного засилля церкви, жорсткої системи регламентацій, феодальної аристократії та кліру. У працях Л.Бруні, Л.Альберта, Дж.Манетті, Л.Вали формується гуманістична етика, розглядається соціальна та економічна проблематика, робиться спроба гармонізувати християнство та античну філософію.

Звідси поява інтересу до соціально-політичних практик: по-перше, республіканський напрям (Е.Ла Боесі, М.Монтень, І.Альгузій) та утопії (Ф.Рабле, Т.Мора, Т.Компанелли); по-друге, абсолютистський напрям (Н.Макиавеллі, Ж.Боден); по-третє, ідеї патріотизму, служіння державі, суспільної активності, підкорення інтересів громадян спільному благу (Дж.Піко делла Мірандола).

Реформація. М.Лютер релігійний культ зводить до поєднання індивідів рівних перед Богом для простого спілкування, закладається нова основа інтеграційних процесів у суспільстві як *протоформа мережєвих структур*: індивідуальний інтерес, принцип всезагального Священства та інтегративний потенціал християнства як всезагальна етична норма для забезпечення суспільної інтеграції. *Протестантизм* постає релігійним оформленням буржуазного способу життя. Закладаються принципіві риси сучасної техногенної західної цивілізації з її ідеалами всебічної емансипації та культом *людини економічної*.

Початок XVII ст. стає періодом винищувальної загальноєвропейської війни, що виступає завершальним актом драми релігійних війн, гине феодальне суспільство, постає індивідуальність, отримує розвиток *ідея миру, прав людини* як юридичної форми індивідуальної відповідальності, *закону* як форми ідентифікації (тотожності). Розвиток *ідей прав людини* (Т.Гоббс), *плюралізму* (Г.Лейбніц), *правової держави Нового часу* зумовлює розвиток *ідеї нового колективного суб'єкта суспільної угоди* – нації, у формі асоціації людей як соціально-політичного об'єднання. Щодо змісту та форм системотворення, то Т.Гоббс убачає створення соціальними тілами-людьми штучного тіла – *держави* – шляхом усвідомлення *ідеї миру та укладання суспільного договору*.

На початку XVIII ст. промислова революція, нові технології, відкривають шлях до підвищення продуктивності праці в сільському господарстві й промисловості; виникнення масового промислового виробництва та розвиток торговельних зв'язків, транспорту, інфраструктури тощо (Англія, Франція та Бельгія). В економічній царині панує *класична політична економія* У.Петті, А.Сміта, Д.Рікардо, які у своїх роботах розкривають основні засади виникнення та розвитку взаємозв'язків у капіталістичному суспільстві, обстоюють *ідею людини економічної* як космополіта: концепція держави як “нічного сторожа”, примат виробництва (теорія трудової вартості), поділ праці як причину та джерело зростання продуктивності та схильність до обміну.

Ідеолог утилітаризму І.Бентам пропонує *етичну доктрину* на базі принципу корисності та “*бентамівську модель*” *людини*, яка керується принципом егоїзму та орієнтована на споживання. Критеріями процесів суспільного відтворення є суто **економічність** та **ефективність**, теоретично освячується процес індивідуалізації. Так закінчується формування основних складових **ліберальної доктрини**, теоретично освячується

примат виробництва та спосіб виробництва *людини економічної* як *виробництво речей*.

На хвилі економічного піднесення, у Франції в середині XVIII ст. та трохи пізніше в Німеччині, виникає широкий суспільний рух – **Просвітництво**, який відроджує *ідеї liberte, egalite, fraternite* як основу становлення *людини суспільної*.

Сформульовані Р.Декартом *принципи раціоналізму* мислителі Просвітництва поширюють на всі сфери людської життєдіяльності, що знаходить втілення в ідеях Великої Французької революції, у *принципах нового суспільства та практиках соціальної інтеграції*: відповідальність постає як інтегруюча етична норма, виникає поняття “солідарність” та обґрунтовується радикально нова форма правління, якої потребує громадянське суспільство – республіка, у якій індивід перебуває під патронатом суспільного Цілого.

У Німеччині Просвітництво набуває характеру культурного руху: *теорія мистецтва* Й.Вінкельмана і Г.Лессінга, педагогічні ідеї Й.Песталоцці, “*філософія історії*” Й.Гердера, теорія Нового роману Г.Новаліса, *ідеї людини-космополіта* (“громадянину світу”) Ф.Шлегеля, обґрунтування Й.Герднером єдності принципу розвитку людства та бачення всесвітньої історії як єдиного процесу тощо. Отже, визначаються **НОВІ критерії** суспільного діяльнісного акту – *етичності та естетичності*. Критика І.Канта стає специфічною формою переосмислення просвітницького історизму, початком формування нової концепції мислення, відбувається “коперніканський переворот”. Наслідком стає *абсолютизація морально-етичної складової* (категоричний імператив етики Канта) у розумінні людської діяльності, акцент робиться на становленні *людини суспільної*: яке суспільство, така людина, яка людина – таке суспільство, а далі – і людина, і суспільство такі, яка їхня діяльність.

Держава розглядається як “спільність людей, керувати й розпоряджатися якою не може ніхто, окрім неї самої”; мирні відносини обґрунтовуються як незмінний стан відносин між державами, але вихідним станом взаємовідносин людей є не мир, а війна. На цьому підґрунті система Г.В.Ф.Гегеля завершує стремління розуму до дійсності: “*Усе розумне є дійсним, а дійсне – розумним*”, на місце вищого авторитету поставлено Всесвітній Дух, становлення “людини як абсолютної цінності” відбувається за **критерієм об'єктивності**. Саме Г.В.Ф.Гегель дарує людству поняття “*розвиток*” як синтетичну категорію.

Людвіг Фейєрбах на місце Абсолютного духу ставить людину як *абстрактного індиві-*

да, особливістю якого є свідомість. В єдності та спілкуванні з людьми на основі чуття любові за принципом “людина людині – Бог” відбувається перехід до нового типу стосунків(!) – *суб’єктно-суб’єктних* – та формуються відповідні вимоги до суспільного устрою.

Таким чином, на зміну сімейним традиціям поступово приходять *національно-державна традиція*, більш універсальна, що створює основу для універсальних економічних засобів контролю та підкорення; окреслюється поняття соціальної інтеграції людини-громадянина – “**патріотизм**”.

Кінець XVIII – початок XIX ст. позначений революцією в природознавстві. Загострення суперечностей між соціальними прошарками, класами свідчать, що буржуазний лад, правова держава, приватна власність не забезпечують *людині суспільній* ні соціальної справедливості, ні соціально-політичної рівності, ні свободи, ні братерства. Сформована завдяки філософії Нового часу та ліберальній доктрині “людина економічна” втрачає свою залежність від суспільства, діяльність держави обмежується, а соціальні функції взагалі не розглядаються. Проблема гармонійних стосунків стає предметом прискіпливих філософських роздумів.

Ж.Сімонді започатковує критичний напрям у політичній економії та різноманітні напрями утопічного соціалізму. А.Мюллер та Ф.Ліст у системі національної політичної економії обґрунтовують роль держави у формуванні ідеології, критикують універсальний космополітизм класичної політекономії та визнають суперництво інтересів націй. Погляди Ф.Ліста отримують розвиток у рамках історичної школи: історичний метод на статистичному матеріалі (В.Рошер, Б.Гільдебрант, К.Кніс); заперечення людини економічної тощо.

Критика політичної економії А.Сміта, Д.Рікардо, початок промислового перевороту в Німеччині та історичний досвід промислового перевороту в Англії відіграють ключову роль у формуванні діалектико-матеріалістичного методу. На базі ідей гуманізму, матеріалізму, історизму, діалектики розроблено вчення про людину, суспільство, світ. Поглиблюється розуміння *необхідності переходу від суб’єкт-об’єктного до суб’єкт-суб’єктного типу відносин*, які відповідають новому рівню розвитку продуктивних сил.

Інший напрям критики раціонального характеру Німецької класичної філософії пов’язаний із виникненням *волюнтаризму*. В етичному плані Ф.Ніцше за зло вважає ослаблення людини діями держави, суспільства, насильницького обмеження рамками “необхідних” та “вигідних” правових і моральних норм: суб’єкт-об’єктні відносини впливають із

людської природи, **маса** – це “сума слабких” [18], рисами яких є заспокоєння, безтурботність, досягнута єдність, тобто “пересічність”. Це визначає домінування *принципу егоїзму та корисності* як основи формування *людини корпоративної*.

Поряд з тим О.Конт у рамках науки філософії, позитивізму започатковує середню лінію між емпіризмом і містицизмом, формулюється соціальна фізика – соціологія, у якій структура суспільства, його динаміка розглядається відповідно до фізичних законів та спрямована на зняття суперечності між соціальним прогресом і соціальним порядком завдяки новим принципам організації зв’язків: сім’я як найпростіша клітина суспільства сприяє встановленню зв’язків індивіда з виробництвом, соціальними групами та організаціями. Розрізняється суспільство *людини соціальної* як сімейна асоціація із взаємозв’язками на основі солідарності, згоди та політичне суспільство *людини економічної* із взаємозв’язками на базі класових інтересів, ідеології, правових норм, юридичних законів.

Г.Спенсер пропонує ідею глобального еволюціонізму, замість категорій “*тотожність*” і “*розрізнення*” вперше використовує поняття “інтеграція” та “дезінтеграція”, послідовна зміна яких відображає розвиток від планет Сонячної системи до організму та суспільства. Прогрес передбачає диференціацію, ускладнення структурної організованості, посилення ритмічності в природі, суспільстві, а регрес – навпаки.

В економічній площині Дж.Стюарт Мілль під впливом політекономії Д.Рікардо, утилітаристської доктрини І.Бентама, філософії Дж.Берклі, О.Конта визнає необхідність урахування взаємних інтересів, з огляду на *дисциплінарну дію егоїзму*. Виникає *маржиналізм*, а замість поняття “політична економія” вводить поняття “економікс”, або економічна теорія.

У подальшому *австрійська школа граничної корисності* формулює теорію граничної корисності та метод “робінзонат” (К.Менгер). Ф.Візер уводить поняття “маржинальна корисність”, “*примат споживання*” замість *примату виробництва* класичної школи. Виникає соціально-інституційна течія та доктрина державно-монопольного регулювання, що базується на однобічності правової та етичної відповідальності індивіда перед державою – *патріотизмі* та *солідаризмі*: *концепція соціального плюралізму* М.Вебера, *еволюційна модель змішаної економіки, поняття життєвого простору та геополітики* В.Зомбата, *соціальний напрям* Р.Штамmlера в економічній науці.

Безумовно, так звані східна та західна соціально-економічні системи по-різному розглядають

становлення протагорівської “людини як міри всіх речей” та гегелівської “людини як абсолютної цінності”, що особливо гостро виявляється саме в ХХ ст. як протистояння цих двох напрямів розвитку філософської думки у формі *протистояння Захід – Схід* за умов досягнення піку, а потім загострення обмежень індустріального розвитку.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Відповідно до результатів історико-логічного аналізу та синтезу, на наш погляд, доречно виділити певні етапи розвитку соціальних систем і відповідних суспільних відносин.

З часів виникнення розподілу праці, розгортання процесів диференціації проходить розділення первісної, тотожності людини і природи як нерозділеної, синкретичної єдності. Це є етап *протоінтеграції*, тобто спочатку виокремлення людини з природи та формування соціуму, водночас – виокремлення індивіда з роду, формування індивідуальної автономії та розгортання процесів відчуження. Саме процеси диференціації як формальної дезінтеграції ведуть до спеціалізації та до відчуження як абстрагування певних зв'язків. До кінця ХІХ ст. домінуючими у складі суспільних відносин є виробничі відносини та визначальні з них – відносини власності, які поєднують продуктивні сили в єдину соціально-економічну систему. Поступовий розвиток продуктивних сил вимагає відповідного розвитку та виробничих відносин у межах цілком визначеного, певного способу виробництва (способу економічного життя). Отже, звідси випливає:

– по-перше, у ХІХ ст. в єдності *продуктивних сил та виробничих відносин* остаточно формується суспільний спосіб виробництва – виробництво речей за критерієм економічності;

– по-друге, у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. проходить інтенсивний розвиток *техніко-економічних відносин* як відносин кооперування, комбінування продуктивних сил та формування *техніко-економічного способу виробництва* на основі технологій масового виробництва – *виробництво речей* та початок виробництва ідей як технологій – способів виробництва – за критеріями *економічності та ефективності*;

– по-третє, із середини ХХ ст. зростає темп удосконалення *організаційно-економічних відносин* як відносин з управління та координації діяльності та виникнення *організаційно-економічного способу виробництва* на основі технологій масового споживання як *виробництво ідей* – початок *виробництва людей* за критеріями *ефективності, економічності, етичності та естетичності*;

– по-четверте, у ХХ ст. взагалі з метою запобігання кризовим явищам у суспільстві значна ува-

га починає приділятися процесам *усуспільнення, формування соціально-економічного способу виробництва* на основі технологій усупільнення як *виробництва людей-творців – виробництво способів виробництва способу виробництва* – за критеріями *ефективності, економічності, етичності, естетичності, об'єктивності*. У межах творчого підходу опрацьовані відповідна матеріальна та ідеальна основа нового основного відношення – *суб'єкт-суб'єктного* – це тяжіння до досконалості як цілеспрямоване здійснення в режимі СО-творчості в критеріях-координатах *корисності-добра-краси-істини*, тобто сучасний сутнісний прояв давньогрецького ІДЕАЛУ КАЛОКАГАТІЇ (“розумна доброта та красива користь”). Саме звідси розгортаються й нові формати *Світосприйняття, Світогляду та Світовідтворення* на основі суб'єкт-суб'єктних і суб'єктно-суб'єктних взаємовідносин.

Водночас, беручи до уваги комплексний характер предмета дослідження, напрацювання сучасного менеджменту, соціальної філософії та соціології та спираючись на визначену ритмику становлення людини, до основних принципів самоорганізації суспільних систем слід віднести: перманентний розвиток; системність, науковість та адекватність; перехід від суб'єкт-об'єктних (деформованих) до суб'єкт-суб'єктних і суб'єктно-суб'єктних взаємодій (недеформованих); переорієнтація від стимулювання діяльності на розгортання самодіяльності, а відтак – до творчості; саморегулювання та самонастроювання адекватних і гармонічних взаємодій; імманентний характер (перехід від права “управління кимось-чимось”, “влади над...” до самоуправління як “управління в...”, “влади для...”); прозорість, зрозумілість, постійне вдосконалення; стимулювання мобільності (горизонтальної та вертикальної ротації); *мережевість* як властивість та потенційна здатність соціальної системи до самоорганізації, *мережування* як процес самоорганізації соціальної системи, забезпечення гармонізованих та адекватних взаємодій; *мережа* як форма здійснення самоорганізації, самоуправління, саморегулювання (адекватна та гармонійна змістоформа, ансамбль цілісних, всебічних та істинних взаємозв'язків та соціальних відношень, простір живого спілкування); перехід від *авторитету влади* до *влади авторитету конкретної професії*, а відтак – до *влади конкретного виду творчості*; творчість як *розподіл самодіяльності та самодіяльній розподіл* у формі практичної всезагальності.

Кожен із принципів має власну цільову спрямованість, що втілюється в певних критеріях, показниках та нормативах розвитку соціальних систем щодо врівноваження та гармонізації взаємозв'язків на певному рівні цілісності, всебічності й істинності суспільних взаємозв'язків.

Це виявляється у відповідному розвитку організаційних форм, що розрізняються певними ознаками та властивостями суспільно-політичних і соціально-економічних взаємозв'язків та взаємодій, які потребують подальшого дослідження та конкретизації.

Список використаних джерел

1. Ансофф И. Новая стратегия / И. Ансофф ; пер. с англ. под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб. : Питер, 1999. – 416 с.
2. Батищев Г. С. Неисчерпаемые возможности и границы применения категории деятельности / Г. С. Батищев // Деятельность: теория, методология, проблемы. – М., 1990. – С. 23–35.
3. Босенко В. А. Воспитать воспитателя. Заметки по философским вопросам педагогики и педагогическим проблемам философии / В. А. Босенко. – К. : Всеукр. союз рабочих, 2004. – 352 с.
4. Босенко В. А. Всеобщая теория развития / В. А. Босенко. – К., 2001. – 470 с.
5. Болотов С. П. Развитие управления – фактор обновления / С. П. Болотов. – Сыктывкар : Коми книжное издательство, 1991. – 197 с.
6. Вебер М. Избранное. Образование общества : пер. с нем. / Макс Вебер. – М. : Юрист, 1994. – 704 с. – (Лики культуры).
7. Герасимчук В. Г. Развитие підприємства: діагностика, стратегія, ефективність : монографія / В. Г. Герасимчук. – К. : Вища шк., 1995. – 265 с.
8. Друкер Питер Ф. Эпоха разрыва: ориентиры для нашего меняющегося общества : пер. с англ. / П. Друкер. – М. : ООО “И.Д.Вильямс”, 2007. – 336 с.
9. Злотина М. Л. Диалектика / М. Л. Злотина ; [отв. ред. Ю. А. Мелков]. – К. : ПАРАПАН, 2008. – 264 с.
10. Иванов В. П. Человеческая деятельность – познание – искусство / В. П. Иванов. – К. : Наук. думка, 1977. – 251 с.
11. Ильенков Э. В. Об идолах и идеалах / Э. В. Ильенков. – М. : Наука, 1968. – 319 с.
12. Иноземцев В. Л. Пределы “догоняющего” развития / В. Л. Иноземцев. – М. : ЗАО “Изд-во “Экономика”, 2000. – 295 с.
13. Канарский А. С. Диалектика эстетического процесса / А. С. Канарский. – К., 2008. – 380 с.
14. Лифшиц Мих. В мире эстетики: статьи 1969–1981 гг. / М. Лифшиц. – М. : Изобраз. искусство, 1985. – 317 с.
15. Новиков Б. В. Двадцать шесть тезисов об управлении и власти / Б. В. Новиков // Сучасні проблеми управління : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., 26–27 листоп. 2009 р., м. Київ. – К. : НТУУ “КПІ”, 2009. – С. 82–84.
16. Новіков Б. В. Творчість як спосіб здійснення гуманізму / Б. В. Новіков. – К. : НТУУ “КПІ”, 1998. – 310 с.

References

1. Ansoff Y. Novaia strategiya: Per. s anhl. pod red. Yu.N. Kapturevskoho. / Y.Ansoff. – SPb.: Pyter, 1999. – 416 p.
2. Batyshev H.S. Neyscherpaemye vozmozhnomy y hranytsy prymeneniya katehoryy deiatel'nosty // Deiatel'nost': teoryia, metodolohyia, problemy./ H.S.Batyshev – M., 1990. – P. 23 35.
3. Bosenko V.A. Vospytat' vospytatel'ia. Zаметky po fylosofskym voprosam pedahohyky y pedahohycheskym problemam fylosofyy./ V.A.Bosenko – K.: Vseukraynskyj soiuz rabochykh, 2004. – 352 p.
4. Bosenko V.A. Vseobschaia teoryia razvytyia./ V.A.Bosenko. – K., 2001. – 470 p.
5. Bolotov S.P. Razvytye upravleniia – faktor obnovleniia./ S.P.Bolotov. – Syktyvkar: Komy knyzhnoe yzdatel'stvo. 1991. – 197 p.
6. Veber Maks. Yzbrannoe. Obrazovanye obschestva.: Per. s nem. / M.Veber. – M.: Yuryst, 1994. – 704 p. – (Lyky kul'tury).
7. Herasymchuk V.H. Rozvytok pidpriemstva: diahnostryka, stratehiia, efektyvnist': Monohrafiia./ V.H.Herasymchuk. – K.: Vyscha shk., 1995. – 265 p.
8. Druker Pyter F. Epokha rozryva: oryentyry dlia nashoho meniauschehosia obschestva: Per.s anhl./ P.Druker – M.: ООО “Y.D.Vyl'iams”, 2007. – 336 p.: yl.
9. Zlotyna M.L. Dyalektyka / M.L.Zlotyna; [otv.red. Yu.A.Melkov]. – Kyev: PARAPAN, 2008. –264 p.
10. Yvanov V.P. Chelovecheskaia deiatel'nost' – poznanye – yskusstvo./ V.P.Yvanov – K.: Naukova dumka, 1977. – 251 p.
11. Yl'enkov E.V. Ob ydolakh y ydealakh./ E.V.Yl'enkov. – M.: Nauka, 1968. – 319 p.
12. Ynozemtsev V.L. Predely “dohoniauscheho” razvytyia./ Ye.V.Ynozemtsev – M.: ЗАО “Yzdatel'stvo “Ekonomyka”, 2000. – 295 p.
13. Kanarskyj A.S. Dyalektyka estetycheskoho protsessa./ A.S.Kanarskyj – Kyev, 2008. – 380 p.
14. Lyfshyts Mykh. V myre estetyky: stat'y 1969-1981 hh./ M.Lyfshyts – M.: Yzobraz. yskusstvo., 1985. – 317 p.
15. Novikov B.V. Dvadtsat' shest' tezysov ob upravlenyy y vlasty/ B.V.Novikov// Sучasni problemy upravlinnia: materialy V Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 26-27 lystopada 2009 r., m.Kyiv. – K.: NTUU “KPI”, 2009. – 344 s. – P. 82-84.
16. Novikov B.V. Tvorchist' iak sposib zdiysnenniia humanizmu./ B.V.Novikov. – K.: NTUU “KPI”, 1998. – 310 p.

17. Науменко Л. К. Материализм и постмодернизм / Л. К. Науменко // "Матеріалізм та емпіріокритицизм" – шедевр світової філософської думки : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 27–28 листоп. 2008 р. – К. : НТУУ "КПІ", 2008. – С. 159-160.
18. Портер М. Международная конкуренция / М. Портер. – М. : Междунар. отношения, 1993. – 896 с.
19. Тоффлер Э. Шок будущего : пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М. : ООО "Изд-во АСТ", 2001. – 560 с.
20. Турен Алэн. Возвращений человека действующего: очерк социологии / А. Турен. – М. : Науч. мир, 1998. – 204 с.
21. Тульчинська С. О. Управління у сфері освіти і науки як фактор забезпечення сталого розвитку держави та регіонів : монографія / С. О. Тульчинська, А. А. Мельниченко, О. А. Акімова. – К. : Вид-во ВП "Едельвейс", 2012. – 352 с.
22. Хакен Г. Синергетика. Иерархии неустойчивости в самоорганизующихся системах и устройствах / Г. Хакен. – М. : Мир, 1985. – 236 с.
23. Goold M., Campbell, A. and Alexander M., Corporate-Level Strategy, John Wiley & Sons, Inc., New York, 1984.
24. Porter M. E. 'Competition in Global Industries: A Conceptual Framework', in Porter M. E., ed., Competition in Global Industries, Harvard Business School Press, 1986, p. 56.
25. Prahalad C.K. Doz Y.L. The Multi-national Mission: Balancing Local Demands and Global Vision, The free Press, N.Y, 1996.
26. Rumelt R. P. 'Diversification Strategy and Profitability', Strategic Management Journal, vol. 3,1982, p. 359–69.
27. Seth A. 'Value Creation in Acquisitions: A Re-examination of Performance Issues', Strategic Management Journal, vol. 11,1990, p. 99–115.
17. Naumenko L.K. Materyalizm y postmodernyizm / L.K.Naumenko // "Materializm ta empiriokrytytsyzm" – shedevr svitovoi filososfs'koi dumky [Tekst]: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 27-28 lystopada 2008 roku. – K.:NTUU "KPI",2008. – P.159-160.
18. Porter M. Mezhdunarodnaia konkurentsiya./ M.Porter. – M.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1993. – 896 p.
19. Toffler E. Shok buduscheho: Pre. s anhl./ E.Toffler. – M: ООО "Yzdatel'stvo AST», 2001. – 560 p.
20. Turen Alen. Vozvraschenyj cheloveka dejstvuiuscheho. Ocherk sotsyolohyy./ A.Turen – M.: Nauchnyj myr, 1998. – 204 p.
21. Tul'chyns'ka S.O., Mel'nychenko A.A., Akimova O.A. Upravlinnia u sferi osvity i nauky iak faktor zabezpechennia staloho rozvytku derzhavy ta rehioniv [Tekst]: monohrafiia/ S.O.Tul'chyns'ka, A.A.Mel'nychenko, O.A.Akimova. – K.: Vydavnytstvo VP "Edel'vejs", 2012. – 352 p.
22. Khaken H. Synerhetyka. Yerarkhyy neustojchyvosty v samoorhanyziuschykhsia systemakh y ustrojstvakh./ H.Khaken. – M.: Myr, 1985. – 236 p.
23. Goold M., Campbell, A. and Alexander M., Corporate-Level Strategy, John Wiley & Sons, Inc., New York, 1984.
24. Porter M. E., 'Competition in Global Industries: A Conceptual Framework', in Porter M. E., ed., Competition in Global Industries, Harvard Business School Press, 1986, p. 56.
25. Prahalad C.K. Doz Y.L. The Multi-national Mission: Balancing Local Demands and Global Vision, The free Press, N.Y, 1996.
26. Rumelt R. P., 'Diversification Strategy and Profitability', Strategic Management Journal, vol. 3,1982, p. 359-69.
27. Seth A. 'Value Creation in Acquisitions: A Re-examination of Performance Issues', Strategic Management Journal, vol. 11,1990, p. 99-115.